

VZTAH REÁLNÉ A VNÍMANÉ ETNICKÉ PŘÍSLUŠNOSTI U ADOLESCENTŮ V ÚSTAVNÍ PÉČI JAKO ZDROJ OSOBNÍ ODOLNOSTI

Jan Sebastian Novotný

Anotace

Současné pojetí výchovy se snaží vést k interkulturní toleranci, poněkud přehlížená je ale otázka přijímání vlastní etnické příslušnosti. Ta je přitom jedním z důležitých zdrojů síly osobní odolnosti v náročných situacích i v průběhu života obecně. Naše pilotní šetření u adolescentů v ústavní péči ukázalo výrazné rozdíly mezi reálnou a vnímanou etnickou příslušností v závislosti na příslušnosti k etniku. Pochopení příčin tohoto stavu je nutným předstupněm výchovy, vedoucí k přijetí vlastní etnické příslušnosti.

Klíčová slova:

multikulturní výchova, etnická identifikace, kulturní zakotvení, osobní odolnost

Real and Perceived Ethnicity Relationship in Residential Care Adolescents as Source of Personal Resilience

Abstract

The current concept of education is meant to lead to intercultural tolerance, but somewhat overlooked is the question of the adoption of one's own ethnicity. Nevertheless this is one of the important sources of personal resilience in face of adversity and throughout life in general. Our pilot survey of adolescents in residential care showed significant differences between the real and perceived ethnicity, depending on the ethnicity pertinence. Understanding the reasons for this is a necessary first step of education, that leads to the adoption of own ethnicity.

Key words:

multicultural education, ethnic identification, cultural embedding, personal resilience

1. Úvod

V posledních desetiletích dochází k výrazné „multikulturalizaci“ společnosti – oproti dřívější územně, národnostně a kulturně jednotné společnosti dnes stojí etnicky, národnostně i geograficky smíšená populace, jejíž hranice se obtížně vymezují.

Toto **vzájemné střetávání kultur** s sebou nese určité problémy, které působí jak na „původní“ obyvatele, tak na příslušníky nově přibytých skupin. Obecně bychom je mohli popsat jako problémy „adaptace“. Vytváří se tak řada otázek sahajících od „Chceme zde tuto skupinu a co nám přinese?“, přes otázky typu „Jak začlenit tuto novou skupinu do společnosti?“, „V čem je tato skupina odlišná?“, „Dokážou její členové žít podle našich pravidel?“ až po „Jaká je její kultura a jak ji udržet?“. V rámci snahy o nalezení odpovědí, jako důsledek společného soužití a vznikajících třecích ploch a jako projev demokraticko-humanistického přístupu v rámci globalizace vykrytalizoval z tohoto vzájemného soužití model **multikulturní výchovy**.

Multikulturní (resp. interkulturní) výchova má být prostředkem k vytváření multikulturní společnosti. V pojetí současné školské legislativy by tedy měla žákům zprostředkovávat „nejen poznání vlastního kulturního zakotvení, ale vést je k porozumění odlišným kulturám, rozvíjet v nich smysl pro spravedlnost, solidaritu a toleranci“ (Marádová, 2006, s.3 1). Na pozadí pochopení a přijetí kulturní rozmanitosti by si pak žáci měli více uvědomit vlastní kulturní identitu. Multikulturní výchova by tak měla dosahovat dvou cílů:

- vést k pochopení a přijetí odlišných kultur a jejich příslušníků, k vzájemné toleranci a ohleduplnosti a ke schopnosti žít spolu
- vést k pochopení a přijetí vlastního kulturního zakotvení

2. Kulturní a etnické zakotvení jako zdroj osobní odolnosti

Přijetí vlastní etnické příslušnosti je *nedílnou součástí vlastního sebepojetí*. Pokud člověk odmítá přijmout, kým je, nemůže plně existovat nejen *v rámci kulturního systému společnosti*, hlavně ale *v rámci sebe sama*, neboť tak opomíjí, nebo odmítá některé charakteristiky a vlastnosti, které jsou mu vzhledem k jeho etnické příslušnosti vlastní a které určují, jaký vlastně je a proč.

Důvodů, proč je kulturní zakotvení pro osobnost dítěte důležité, je hned několik:

- je součástí **identity jedince**,
- pomáhá mu pochopit **proč je, jaký je**, proč reaguje určitým způsobem, jaké jsou jeho hranice a limity a proč něco dokáže a něco ne,

- pomáhá mu v **orientaci ve světě** a ve společnosti,
- dává mu přehledné a strukturované **hranice a pravidla**,
- nabízí mu **společný prostor** a další jedince, se kterými může sdílet svoji kulturu a etnickou jedinečnost,
- rozšiřuje **zdroje sociální opory** jedince.

Díky výše uvedenému představuje kulturní a etnické zakotvení také jeden ze zdrojů osobní odolnosti. Jako jeden z přímých faktorů osobní odolnosti (či resilience) ji uvádí např. International Resilience Project (Ungar, 2003), Kirstie MacLean (2004), z českých autorů pak např. Matějček a Dytrych (1998). Podobně i Šolcová a Kebza (1996) poukazují ve svých pracích na vliv a důležitost kulturního prostředí. Jednotící myšlenkou u těchto autorů je vliv kulturního zakotvení na zvládání náročných zátěžových situací.

Kulturní a etnický kontext hraje roli při etiologii a manifestaci psychologického distresu (Cohler, Scott, Musick, 1995). Zdroje odolnosti i rizika totiž vycházejí z aktuálně přítomného sociálního kontextu a jsou jím a v něm i rozdílně vnímány a pojímány (Bartelt, 1994). Kultura tak odráží kontext sdíleného pohledu na svět, smysl jeho jednotlivých částí, stejně jako z ní vychází způsob adaptivního chování odvozené ze současně probíhajících vztahů a účasti na čtených situacích (Falicov, 1995). Kulturní kontext zahrnuje rasu, etnicitu, pohlaví, socioekonomický status, sexuální orientaci a náboženství. Různost je pak definována jako variace v rase, etnicitě, pohlaví, tělesném handicapu, národnosti a kultuře (Lerner, 1995).

Vliv kultury na jedince a jeho schopnost zvládat náročné situace se tak projevuje dvojím způsobem. Kultura jednak ovlivňuje, co je a co není vnímáno jako riziková či nepříznivá situace, vlastní kulturní zakotvení jedince mu pak nabízí některé prostředky, jak tyto situace zvládnout.

3. Etnická příslušnost a ústavní péče

Prostředí ústavní péče bychom mohli označit za specifické z několika různých důvodů (např. v porovnání s rodinou). Podíváme-li se na toto prostředí z pohledu tématu tohoto příspěvku, je možné říci, že v tomto prostředí by se dala očekávat větší míra „multikulturality“ dětí, větší tolerance k jiným kulturám a etnikům, protože se zde častěji střetávají a společně žijí děti s různým etnickým původem a společný praktický život a každodenní setkávání se má většinou výraznější vliv na vzájemnou tolerantnost a pochopení než cílené výchovné postupy, zaměřené na rozvíjení tohoto pochopení a aplikované pouze občas.

Vzhledem k předpokladu, že multikulturní výchova povede i k pochopení a přijetí vlastní kultury a etnické příslušnosti, je pak oprávněným předpokladem, že jedinci v tomto prostředí budou dostatečně „kulturně zakotvení“.

4. Výzkumné šetření

V roce 2007 jsme započali výzkum, zaměřený na problematiku resilience – neboli osobní odolnosti – v prostředí ústavní péče. Tento výzkum probíhá v rámci mezinárodní studie Internatioanl Resilience Project. V první fázi výzkumu se šetření zúčastnilo 45 adolescentů ve věku 15–20 let, kteří prožili celý život v prostředí ústavní péče (celkem je v ústavní péči 92 adolescentů, splňujících toto kritérium). Jako výzkumná metoda slouží dva dotazníky: Child and Youth Resilience Measure (původní dotazník zmíněné studie) a Strengths and Difficulties Questionnaire.

Jednou ze zkoumaných oblastí byla i míra identifikace účastníků s vlastním kulturním a etnickým původem. Výzkum stále probíhá, ale máme již k dispozici předběžné výsledky od skupiny adolescentů, kteří prožili celý život v ústavní péči.

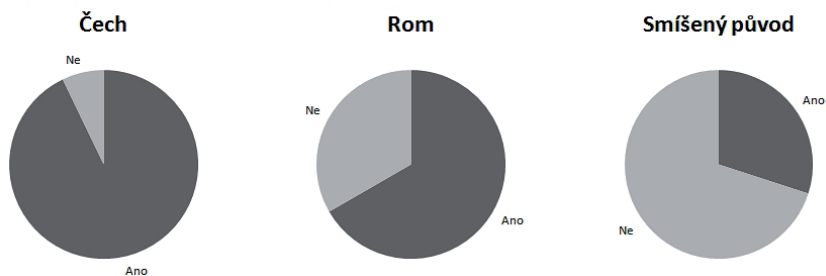
4.1 Vztah reálné a vnímané etnické příslušnosti

Vzhledem k výše uvedenému předpokladu (viz kap. 3.) nás proto překvapila předběžná zjištění v této oblasti. Zaměřili jsme se na **vlastní vnímanou a přijímanou etnickou příslušnost** (kterou bychom mohli zařadit pod kulturní faktory resilience: kulturní identifikace a zakotvení). Proto jsme také tuto oblast pozorovali podrobněji. Prvním faktorem, který jsme sledovali, byla identifikace s vlastní etnickou příslušností (kolik z účastníků uvedlo jako svoji etnickou příslušnost tu, kterou skutečně má).

Výsledky tohoto porovnání uvádíme v sestavě grafů na základě reálné etnické příslušnosti (tmavá barva označuje adolescenty, kteří se pozitivně identifikovali se svou etnickou příslušností, světlá barva označuje ty adolescenty, kteří uvedli jinou etnickou příslušnost, než je jejich vlastní). Přehled získaných hodnot pak podává Tabulka 1.

Jak je z grafů a tabulky patrné, má míra *kongruence mezi reálnou a vnímanou etnickou příslušností sestupnou tendenci*. Jinak řečeno, nejvyšších hodnot dosahují zástupci **většinové populace**, u kterých je možné mluvit o téměř *stoprocentní míře kongruence*.

Kongruence reálné a vnímané etnické příslušnosti

Tabulka 1: Kongruence reálné a vnímané etnické příslušnosti (N = 45)

Kongruence	Etnický původ		
	Čech	Rom	Smíšený původ
Ano	13	14	3
Ne	1	7	7

U zástupců **romského etnika** se kongruence snižuje na úroveň **2/3 z celého vzorku**. Důvod tohoto posunu spatřujeme především v tom, že 1/3 respondentů se považuje pouze za příslušníky většinové populace a svůj romský původ neuvádí. To je samozřejmě oprávněný přístup, neboť Romové jsou zároveň členy naší společnosti. Přesto si myslíme, že je možné toto číslo považovat za určitý *ukazatel negativního jevu*. Pokud se totiž příslušník určité menšiny nehlásí ke svému původu, je to podle nás možné interpretovat jako známku toho, že daný jedinec *nepovažuje* svoji vlastní kulturu, historii, či etnikum za součást svého života. V tomto konkrétním případě se domníváme, že v pozadí této situace stojí především *negativní postoj většinové společnosti* k romskému etniku, který se často přenáší i na Romy samotné. Ve spojení s dřívějšími snahami o začlenění romské populace do společnosti (bez ohledu na jejich etnické, kulturní a společenské zvláštnosti), či současnými snahami o *pozitivní diskriminaci Romů* (která má ale často spíše podobu populistických gest bez hlubší snahy o pochopení romského etnika), si myslíme, že tyto výsledky je možné považovat stále za vcelku pozitivní.

Nejméně příznivá situace je u dětí, jejichž původ je **smíšený**. Jak z uvedené tabulky vyplývá, téměř **3/4 adolescentů** z této skupiny ve svých odpovědích **neuvádí** příslušnost k oběma etnikům, ke kterým patří. Příčiny této skutečnosti je podle nás třeba hledat především v tom, že tyto děti nemají vzhledem k prostře-

dí, v jakém vyrůstají, možnost pozorovat modely koexistence obou kultur najednou. Chybí jim podle nás vzor spolupráce a spojení obou kulturních odlišností jejich rodičů a nemají tak jasně vymezený obraz své vlastní etnické příslušnosti. Více jak polovina adolescentů, kteří se nepovažují za příslušníky obou etnik, navíc uvádí pouze příslušnost k většinové populaci. Tento jev je podle nás podobný situaci v romské skupině respondentů. Jisté rozdíly zde ale jsou. Když totiž Romové odmítají svoji vlastní etnickou příslušnost, hlásí se k většinové populaci především na základě nebiologické příslušnosti (ať už z důvodu národnostní příslušnosti, či jako manifestaci odmítnutí vlastní kultury). U dětí se smíšenými rodiči je výchozí situace odlišná. Tyto děti mají již biologicky danou příslušnost k oběma etnickým skupinám, ale sami se hlásí pouze k jedné. Domníváme se, že vysoká míra nepřijetí jedné etnické příslušnosti vychází z **pocitu nezakotvení** ani v jedné skupině. Myslíme si, že tito adolescenti jsou v této oblasti nejvíce znevýhodnění, neboť cítí, že jsou biologicky právoplatnou součástí většinové populace, ale zároveň se od ní výrazně odlišují právě příslušností k druhé etnické skupině. Důsledkem toho potom může být *silný pocit ne-příslušnosti* ani k jedné skupině a pocit určitého *kulturního a etnického vakua*, ve kterém se nacházejí. Podle našeho názoru to dokládá i skutečnost, že jako jediná etnická skupina má *větší počet vyjádřené nekongruence* než kongruence.

Určitá odlišnost této skupiny, kterou je vhodné připomenout, je také v tom, že obě předchozí kategorie popisují to, jestli respondenti přijímají nebo odmítají svoji etnickou příslušnost, v této kategorii se však jedná o to, zda přijímají příslušnost k oběma skupinám, či zda preferují pouze jednu.

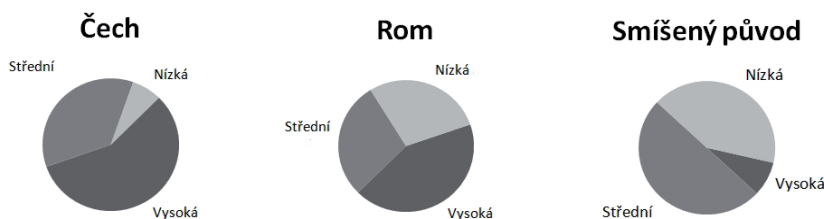
4.2 Míra spokojenosti s vlastní etnickou příslušností

Předchozí hodnoty jsme dále rozšířili o další aspekt, kterým je *míra spokojenosti s vlastní etnickou příslušností*. Výsledky tohoto porovnání uvádíme opět v sestavě grafů (tmavá barva představuje vysokou míru spokojenosti s vlastním etnikem, světlá barva nízkou míru spokojenosti) Přehled získaných hodnot pak opět uvádí Tabulka 2.

Při zběžném pohledu na uvedená zjištění můžeme konstatovat, že jejich hodnoty *korespondují* s předchozími zjištěními. Při podrobnějším zhodnocení zde ale můžeme nalézt některé jevy, které stojí za zmínku. Prvním zajímavým zjištěním z pohledu spokojenosti je skutečnost, že ve skupině **členů většinové populace** se vyskytují odpovědi, které vyjadřují *střední až nízkou míru spokojenosti s vlastní etnickou příslušností* (v celkovém součtu tvoří téměř polovinu odpovědí). Toto zjištění je pro nás překvapující, neboť nevidíme nějaké výraznější důvody

pro to, aby byli tito jedinci v kulturním prostředí naší společnosti nespokojeni s tím, kým jsou. Tento úkaz je navíc *výraznější u mužů*, což odporuje naší domněnce, že muži budou tuto situaci vnímat více pozitivně vzhledem k tomu, že z obecného nastavení společnosti je pro ně snazší ovládat a kontrolovat svůj život a jejich příslušnost k většinové populaci jim tak dává větší možnosti uplatnění se.

Míra spokojenosti s vlastní etnickou příslušností

Tabulka 2: Míra spokojenosti s vlastní etnickou příslušností (N = 45)

Spokojenost s vlastní etnickou příslušností								
Čech			Rom			Smíšený původ		
Vysoká	Střední	Nízká	Vysoká	Střední	Nízká	Vysoká	Střední	Nízká
8	5	1	9	6	6	1	6	5

Další zjištěná informace se týká příslušníků **romského etnika**. Jejich odpovědi odrážejí dříve obecně formulovaný předpoklad nižší míry spokojenosti s vlastním etnikem. Potvrzuje to i rozložení jednotlivých odpovědí, které se na naší linii Čech – Rom – smíšený původ pohybuje směrem od vysoké míry spokojenosti k nižší. Nadpoloviční většina respondentů v této skupině tak uvádí *střední až nízkou spokojenost s vlastní etnickou příslušností*. Za zmínku podle nás stojí i způsob rozložení odpovědí podle pohlaví. *Muži jsou v tomto aspektu více extrémní*, tzn. uvádí na jedné straně buď vysokou, nebo nízkou míru spokojenosti. Ženy naopak vykazují spíše středové tendence. Jedním z možných vysvětlení je nižší průbojnost a případná vyšší *pasivita žen* oproti mužům. Dalším faktorem může být i *zvažování širšího kontextu*, což vede spíše k nevyhraněnému typu odpovědi. Jinak řečeno, muži vidí svět více „černobílý“.

Poslední skupinou jsou jedinci se **smíšeným etnickým původem**. Výsledky vcelku jasně podporují informace z předchozí tabulky. U těchto adolescentů se výrazně projevují jejich *problémy s nalezením cesty k přijetí vlastní a celé etnické příslušnosti*. Zároveň jsou si vědomi své pozice a tu hodnotí jako velmi nepříznivou. To je pro ně podle nás velmi nebezpečná a obtížná situace. Nejen že mají problémy s částí své etnické příslušnosti, zároveň je pro ně *nepříjemnou součástí jejich života*, se kterou se často neumí vyrovnat.

V další fázi výzkumu hodláme rozšířit výzkumný soubor o další skupiny adolescentů podle toho, jak dlouho žijí v prostředí ústavní péče. Výsledky by nám pak měly dát odpověď na to, které faktory osobní odolnosti jsou pozitivně či negativně ovlivněny tímto prostředím, včetně toho, nakolik prostředí ústavní péče ovlivňuje zde zmíněnou kulturní a etnickou identifikaci a zakotvení. To by pak mělo být odrazovým můstkem pro možné zásahy do systému náhradní péče o dítě tak, aby byly více podporovány ty oblasti, které podporují odolnost a osobnost jedince a které v současnosti vykazují jisté nedostatky.

5. Závěry

Výše uvedená zjištění naznačují určité nedostatky v pojetí multikulturní výchovy. Prvního ze svých cílů se jí, jak se zdá, daří dosahovat (alespoň pokud budeme tento aspekt hodnotit v rámci ústavní péče), nedostatky se ovšem projevují v rámci druhého z cílů (vedení k pochopení a přijetí vlastního kulturního zakotvení). Příčinou tohoto jevu může být určitý paradox multikulturní výchovy. Ten vidíme v tom, že na jednu stranu je zde patrná snaha o ustanovení tolerance a pochopení mezi etnickými a kulturními skupinami navzájem, na druhou stranu se však takto pojatá výchova snaží vést příslušníky menšinových skupin k začlenění do většinové společnosti a sjednocení se s její úrovní (příkladem může být snaha v rámci vzdělávání romských dětí, kde cílem se zdá být „srovnání“ romských dětí s dětmi z většinové populace). Tyto děti z většinové populace tedy vedeme k tomu, aby byly tolerantní k menšinám, a zároveň děti z menšin vedeme k tomu, aby byly jako většinová populace. Jejich specifika tak tolerujeme (a k této toleranci vedeme), ale zároveň se je snažíme změnit.

Výchova k vlastnímu etnickému a kulturnímu zakotvení je samozřejmě primárně úkolem rodiny, jestliže ale nedokážeme toto zakotvení vstřípit dnešní generaci dětí z menšinových skupin, není možné očekávat, že v dospělosti k tomu povedou své vlastní děti.

Protože vlastní kulturní zakotvení je důležitým aspektem identity jedince a zdrojem jeho osobní odolnosti (jak jsme ilustrovali výše), bylo by vhodné

zaměřit se i na tuto oblast a snažit se více vštěpovat dětem z menšinových skupin pocit sounáležitosti s vlastním etnikem a kulturou. Toho by bylo možné dosáhnout např. větším důrazem na pozitivní vzory úspěšných jedinců, pocházejících z dané menšiny. Další možnou cestou by mohlo být větší zohlednění etnických a kulturních specifik dětí z menšinových skupin.

Literatura

- BARTELT, D. On resilience: Questions of validity. In WANG, M.C., GORDON, E.W. (eds.), *Educational resilience in inner-city America: Challenges and prospects*. Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 1994, s. 97–108.
- COHLER, B.J., SCOTT, F.M., MUSICK, J.S. Adversity, vulnerability, and resilience: Cultural and developmental perspectives. In Cicchetti, D., Cohen, D. J. (eds.), *Developmental Psychopathology, Vol.2: Risk, disorder, and adaptation*. New York : John Wiley, 1995, s. 753–800.
- FALICOV, C.J. Training to think culturally: A multidimensional comparative framework. *Family Process*, 1995, roč. 34, č. 4, s. 373–388.
- LERNER, R.M. Early adolescence: Perspectives on research, policy and intervention. Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 1995.
- MACLEAN, K. Resilience: What it is and how children and youth people can be helped to develop it [online]. CYC-Online, 2004, č. 62. Dostupné na: <http://www.cyc-net.org/cyc-online/cycol-0304-resilience.html>. 19. 12. 2006
- MARÁDOVÁ, E. Multikulturní porozumění. Praha : Vzdělávací institut ochrany dětí, 2006.
- MATĚJČEK, Z., DYTRYCH, Z. Riziko a resilience. *Československá psychologie*, 1998, roč. 42 č. 2, s. 97–104.
- ŠOLCOVÁ, I., KEBZA, V. Rozdíly v úrovni a struktuře osobnostní odolnosti (“hardiness”) u vzorku americké a české populace. *Československá psychologie*, 1996, roč. 40, č. 6, s. 480–487.
- UNGAR, M. Summary report on year 1 activities and the first Halifax team meeting: Methodological and contextual challenges researching childhood resilience. Halifax, NS : Dalhousie university, 2003.

Kontaktní údaje:

PhDr. Jan Sebastian Novotný
Institut mezioborových studií
Veveří 111
Brno, 616 00
novotny.jansebastian@seznam.cz